

Юридичні науки

УДК 341.171

Кахнова Марина Геннадіївна

студентка

Інституту прокуратури і кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кахнова Марина Геннадьевна

студентка

Института прокуратуры и криминальной юстиции

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Kakhnova Maryna

Student of the

Criminal Justice and Prosecutors' Training Institute

Yaroslav Mudryi National Law University

Науковий керівник:

Асірян Сюзанна Рафіківна

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**ОФІЦІЙНІ ТА НЕОФІЦІЙНІ ("ЛАТЕНТНІ") КРИТЕРІЇ НАБУТТЯ
ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: АНАЛІТИЧНИЙ
ОГЛЯД**

**ОФИЦИАЛЬНЫЕ И НЕОФИЦИАЛЬНЫЕ ("ЛАТЕНТНЫЕ")
КРИТЕРИИ ЧЛЕНСТВА В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ:
АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР**

**FORMAL AND INFORMAL ('LATENT') CRITERIA FOR EU
MEMBERSHIP: ANALYTICAL REVIEW**

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу офіційних та неофіційних ("латентних") критеріїв набуття членства в ЄС. У роботі проаналізовано географічний та політичний критерії за Договором про ЄС 1992 року, зосереджено увагу на недоліках невизначеності географічного критерію, що породжує неоднаковий підхід ЄС щодо держав-претендентів на вступ до ЄС. Детально проаналізовано Копенгагенські критерії та розкрито зміст політичного та економічного критерію. Звернено увагу на складність розуміння критерію "членства" (acquis ЄС). Підкреслена важливість Мадридського(інституційного) критерію, який полягає в тому, що країни-кандидати мають створити належні управлінські інституції та судові органи, адже відсутність останніх може звести нанівець зусилля органів ЄС та національних урядів та перешкодити виконанню взятих державою-заявницею зобов'язань за угодою про асоціацію. "Латентні" критерії членства, розглядаються як не менш важливі ніж офіційні.

Ключові слова: критерії набуття членства в ЄС, критерії членства в ЄС за Договором про ЄС, Копенгагенські критерії, Мадридський (інституційний) критерій, acquis ЄС, латентні критерії набуття членства в ЄС.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу официальных и неофициальных ("латентных") критериев членства в ЕС. В работе проанализированы географический и политический критерии по Договору о ЕС 1992 года, сосредоточено внимание на недостатках неопределенности географического критерия, что, в свою очередь, порождает неодинаковый подход ЕС в отношении государств-претендентов на вступление в ЕС. Детально проанализированы Копенгагенские критерии и раскрыто содержание политического и экономического критерия. Обращено внимание на сложность понимания критерия "членства" (acquis ЕС). Подчеркнута важность Мадридского

(институционального) критерия, который заключается в том, что страны-кандидаты должны создать надлежащие управленческие институты и судебные органы, ведь отсутствие последних может обесценить усилия органов ЕС и национальных правительств и помешать выполнению взятых государством-заявителем обязательств по соглашению об ассоциации. «Латентные» критерии членства рассматриваются как не менее важные, чем официальные.

Ключевые слова: критерии членства в ЕС, критерии членства в ЕС по Договору о ЕС, Копенгагенские критерии, Мадридский (институциональный) критерий, *acquis* ЕС, латентные критерии членства в ЕС.

Summary. This article considers formal and informal ('latent') criteria for EU membership. The author analyzed the geographical and political criteria of the Maastricht Treaty and focuses on the drawbacks of inaccuracy in defining the geographical criterion, which may lead to unequal treatment of the EU candidate countries when applying for EU membership. The Copenhagen criteria were also given detailed consideration. The author specified the content of the political and economic criteria. Special attention was drawn to the difficulties in understanding the term of the 'membership' criterion (EU *acquis*) and the importance of the Madrid (institutional) criterion. The latter means that the EU candidate countries must set up appropriate governing institutions and judicial bodies to justify the efforts of the European Union bodies and national governments and prevent the applicant country from fulfilling their obligations under the association agreement. 'Latent' criteria of membership are not considered to be less important than the official ones.

Key words: criteria for EU membership, criteria of the Maastricht Treaty, the Copenhagen criteria, the Madrid (institutional) criterion, EU *acquis*, 'latent' criteria of membership.

Постановка проблеми. Продовження процесу приєднання країн до Європейського Союзу, складність, а головне тривалість процесу вступу, що вимагає дотримання ряду формальних кроків, процес євроінтеграції України вимагає детального аналізу та осмислення вимог, що висувуються до потенційного члена Європейського Союзу. Невизначеність окремих критеріїв та формулювання окремих критеріїв в загальному вигляді вимагає певних уточнень з боку країн-членів задля уникнення неоднакового підходу та неоднозначної практики, наслідком якої може стати незбалансованість держав-членів та виникнення "розколу" всередині Союзу. Крім цього, дедалі більшого значення набувають "приховані" критерії, які потребують нормативного закріплення задля побудови чіткої та зрозумілої системи критеріїв, що забезпечила б однакове та рівне ставлення до претендентів. Порухення цілей Європейського Союзу окремими державами-членами вимагає, на нашу думку, більш жорсткого реагування та створення дійсно дієвого механізму, який слугував превенцією від порушень іншими країнами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання набуття членства в Європейському Союзі, зокрема критерії, що висувуються до держав, що прагнуть приєднатись до ЄС, було предметом розгляду в публікація таких вчених: І.В. Артёмов, А.І. Кудряченко, В.Г. Лавриненко, Н.Б. Мушак тощо.

Невирішені раніше проблеми. На сьогоднішній день проблематика визначення та деталізації критеріїв членства в ЄС є дуже актуальною з огляду на продовження процесу розширення ЄС та бажанням окремих держав приєднатися до цього наддержавного утворення. Хоча критерії набуття членства в ЄС були предметом дослідження багатьох вчених, проте, до сьогодні, увага не зосереджувалась на висвітленні проблеми щодо "розмитості" критеріїв членства, необхідності їх деталізації та зростанні ролі прихованих критеріїв, дотримання яких є бажаним для ЄС.

У зв'язку з цим, вважається доцільним здійснити аналіз офіційних та неофіційних критеріїв.

Мета. Головна мета даної статті - аналіз критеріїв членства, що зосереджені в різних правових актах ЄС та надання власного бачення щодо необхідності конкретизації критеріїв та ризиків, пов'язаних із загальним формулюванням окремих критеріїв. Другою, не менш важливою метою даного дослідження, є привернення уваги до неофіційних критеріїв, які з огляду на тривалу історію розширення ЄС, ставали перепорою до євроінтеграції окремих країн.

Виклад основного матеріалу. Тривала історія розширення Європейського Союзу (далі - ЄС), незгасаючий інтерес деяких країн, в тому числі і України, до європейської інтеграції, породжує необхідність детального аналізу критеріїв, дотримання яких є необхідним для набуття членства в ЄС. Офіційні критерії, які висуваються до держав, що прагнуть доєднатись до Євроспільноти зосереджені, головним чином, в Договорі про ЄС 1992 року, Копенгагенських критеріях членства в ЄС 1993 року, що були підтверджені в грудні 1995 року на Мадридському засіданні Європейської ради.

Відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз, будь-яка європейська держава, яка поважає цінності ЄС, що вказані в статті 2 відповідного договору (повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, повага до прав людини та деякі інші) і бере на себе зобов'язання втілювати ці принципи в життя, може звернутися із заявкою, маючи на меті, стати членом Європейського Союзу. Далі, Європейський парламент та національний парламент держави, що прагне набути членства, інформується про цю заявку. Держава-заявник направляє заявку до Ради ЄС. Рада ЄС має схвалити дану заявку одностайно після консультацій з Комісією та після схвалення Європейським парламентом, який приймає рішення більшістю членів, які входять до його складу. При цьому

враховуються критерії відповідності, схвалені Європейською радою. Умови прийому та зміни, які тягне за собою цей прийом для Договорів, на який засновується Союз, виступає предметом угоди між державами-членами та державою - заявником. Згадана угода підлягає ратифікації всіма державами, що беруть в ній участь у відповідності з конституційними правилами кожної з них [1].

Як бачимо, в даній статті закріплені два основних офіційних критерії щодо набуття членства в ЄС, а саме - географічний критерій (членом ЄС може бути європейська держава) та політичний критерій (держава має не тільки декларувати, але й безпосередньо втілювати в життя цінності, на яких ґрунтується ЄС). Ці, як здається на перший погляд, "нескладні для розуміння та осмислення" критерії, що лаконічно викладені в статті 49 Договору про ЄС, породжують досить багато дискусійних питань, на які, на жаль, відсутня однозначна відповідь.

В такому випадку, виникає цілком логічне питання, яку саме державу слід називати "європейською", державу, ту яка географічно розташована на європейському континенті чи перевага надається саме "цивілізаційній" єдності з Європою?

М. Фуше у своїй роботі «Європейська республіка: історичні і географічні контури» зазначає, що термін «Європа», можна визначити як «топонім з хитливими значеннєвими границями», який поєднує елементи географічного, історичного і культурного характеру, які разом сприяють створенню європейської ідентичності. Спільний досвід взаємодії європейців, близькість їхніх ідей та цінностей неможливо звести до простої формули і залишити предметом перегляду кожного наступного покоління. Відповідно, неможливо і недоцільно встановлювати зараз кордони Європейського Союзу, контури якого будуть створені з часом [2, с.48].

Науковець Д. Замятін вказує на відкритість образу Європи, який невідворотно "повзе" на Схід і "зсувається" у Євразію, тим самим відкресливши "розмитість" кордонів ЄС [3, с. 66].

Ми погоджуємось з таким підходом вчених і вважаємо, що географічний критерій набуття членства в ЄС слід розглядати комплексно, тобто як критерій, що містить дві складові (належність країни до європейського континенту та "цивілізаційна" єдність з Європою).

Цікавим є те, що досить неоднозначна практика набуття членства деякими країнами свідчить про "вибірковість" застосування географічного критерію. Наприклад, 20 липня 1987 року після подачі офіційної заявки було відмовлено у набутті членства в ЄС Марокко. Однією із причин відмови було те, що ця країна не розташована на європейському континенті. Натомість, є приклади, коли частини країн-членів ЄС розташовані за межами Європи, наприклад, Французька Гвіана знаходиться в Південній Америці і є складовою частиною Франції. Спірним також є питання щодо членства Туреччини, оскільки лише 4% території цієї країни знаходиться на території європейського континенту. Привертає увагу, також набуття південної (грецької) частини Кіпру членства в ЄС. Хоча територіально острів не належить до європейського континенту, але як зазначила Європейська Комісія, «глибинні зв'язки, які протягом двох тисяч років розташовували острів біля самого джерела європейської культури й цивілізації, потужність європейського впливу, що проявляється в цінностях, які поділяються народом Кіпру, та в реаліях культурного, економічного, політичного і соціального життя його громадян, чисельність його контактів будь-якого виду зі Співтовариством – усе це надає Кіпру, поза всяким сумнівом, його європейську ідентичність і характер, а також підтверджує його покликання належати до Співтовариства». Як бачимо, на прикладі Туреччини, Кіпру та деяких інших країн можна зробити висновок про те, що великого значення

набуває друга складова географічного критерію, а саме «цивілізаційна єдність», тобто наближеність культурного, економічного, політичного та соціального життя.

Щодо політичного критерію, то, як слушно зазначає А.І. Кудряченко, утвердження демократичних цінностей в державах Західної Європи та Північної Америки набули особливої уваги та актуального звучання у період після Другої світової війни, в 1960-ті та наступні десятиліття. Вони були спричинені як викликами внутрішнього розвитку, так і проблематикою, що виходила із міжнародних відносин [4, с. 63]. Слід зазначити, що демократичні цінності, яких має дотримуватись та втілювати у життя держава-заявник, містяться в Лісабонському договорі, а саме у преамбулі Договору: права людини, свобода, демократія, рівність громадян перед законом і верховенство закону. Інші ж менш загальні цінності отримують своє визнання та оформлення завдяки устоям, формулюванню цілей та функцій, які відображені в інших актах ЄС [4, с. 65].

Не менш вагому роль у набутті членства в ЄС, відіграють Копенгагенські критерії, прийняті у червні 1993 року Європейською Радою та підтверджені нею у грудні 1995 року у м. Мадрид. По суті, цими критеріями було доповнено вимоги до держави-заявниці. Копенгагенські критерії умовно доцільно поділити на три загальні критерії: політичний, а саме досягнення стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини, повагу і захист прав меншин; другий – наявність дієвої ринкової економіки, а також спроможність впоратися з конкурентним тиском і дією ринкових сил у межах ЄС (економічний критерій); третій – здатність узяти на себе обов'язки членства, тобто зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, включно із суворим дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу (критерій членства).

У політичному критерії можна виділити наступні вимоги: забезпечення свободи парламентських і президентських виборів, а також виборів до місцевих органів влади; створення та розширення діяльності демократичних інститутів, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації; прийняття законодавства і створення відповідних установ, що надійно захищають права меншин; здійснення заходів із протидії дискримінації в усіх сферах суспільного життя; посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції та внутрішніх справ, гарантії незалежності судової влади, покращення функціонування судів; захист громадянських (особистих) прав і свобод людини. Як зазначає В. Лавриненко, самі ці критерії є комплексом стандартів функціонування та розвитку Європейського Союзу, який надає можливість йому виходити на все більш досконалі форми функціонування соціального організму [5, с. 591-592].

Цікавим є питання подальшої долі держави, яка вступила в ЄС, будучи демократичною, а потім почала "ігнорувати" демократичні принципи ЄС та дотримання прав людини. Європейський Союз досі діяв відносно «м'якими методами» щодо країн-порушників (Угорщина, Польща, Чехія і Словаччина). Договір про ЄС, зокрема, допускає введення санкцій проти проблемних країн, які порушують цінності Союзу. Крім цього, стаття 7 Договору про ЄС, передбачає, що у разі констатації Європейською Радою серйозного та постійного порушення цінностей ЄС з боку держави члена, Європейська Рада кваліфікованою більшістю може прийняти рішення про призупинення окремих прав держави-члена. Так, у 2018 році Єврокомісія, вперше в історії ЄС застосувала санкції проти Польщі, після того, як в країні почалася судова реформа, яка посилювала вплив чиновників на суди. У підсумку, Суд ЄС зобов'язав Польщу

призупинити судову реформу і парламент Польщі був змушений скасувати спірні закони з метою дотримання принципів ЄС. Подібний "розкол" у стосунках ЄС спостерігається із Угорщиною. Євросоюз у доповіді про верховенство права 2020 року піддав критиці Угорщину за порушення низки принципів ліберальної демократії.

Крім цього, конкретні порівняльні відомості свідчать про незбалансованість економічних показників країн, станом на 2004 рік. Наприклад, в Люксембурзі показник ВВП на душу населення складав 45900, тоді як в Польщі цей показник був 9800 [6, с. 33].

Певну складність для держав, що претендують набути членство в ЄС, викликає так званий "критерій членства" (далі-*acquis* ЄС). У доповіді міністрів закордонних справ держав – членів ЄС було зазначено, що держави – кандидати на вступ до ЄС повинні приєднатися до всіх політик та сфер діяльності ЄС, а також прийняти спільний правовий доробок ЄС. У документі, також, міністри наголошували на взаємозв'язку між членством у Європейських Співтовариствах та участю в діяльності, що має наслідком політичну уніфікацію. Крім цього, було запропоновано проводити консультації щодо мети та механізмів співробітництва, які державам кандидатам потрібно буде виконати і запровадити перед вступом до Співтовариства" [7].

Зважаючи на той факт, що в установчих договорах зміст та обсяг поняття «*acquis* ЄС» не визначений, нам імпонує думка Н. Мушак, яка пропонує виділити внутрішню і зовнішню складову *acquis*. При цьому, укладення міжнародних договорів ЄС із третіми країнами становить предмет зовнішньої складової змісту та форми *acquis*, а відносини між державами-членами становлять внутрішню складову цього поняття [8, с. 102].

Комісія ЄС тлумачить *acquis* як сукупність єдиних прав та обов'язків, що є обов'язковими для всіх держав-членів ЄС і включає: зміст,

принципи та політичні цілі установчих договорів ЄС; вторинне законодавство ЄС, ухвалене відповідно до установчих договорів ЄС; судову практику Суду ЄС; декларації та резолюції, ухвалені ЄС; правові інструменти спільної зовнішньої політики і політики безпеки; міжнародні угоди, укладені між державами-членами ЄС у відповідній сфері та міжнародні угоди, укладені ЄС з третіми країнами [9]. Так, наприклад, в угоді про асоціацію між ЄС та Грузією від 27 червня 2014 р. передбачені зобов'язання Грузії привести своє національне законодавство до *acquis* ЄС [10].

З вище зазначеного вбачається, що *acquis* Європейського Союзу містить внутрішню та зовнішню складові. Внутрішня складова *acquis* передбачає беззастережне дотримання державами-членами ЄС правових актів, ухвалених інститутами ЄС під час процесів європейської інтеграції. Зовнішня складова *acquis* полягає у визнанні та застосуванні насамперед третіми країнами, що висловили бажання вступити до ЄС всього спільного доробку Євросоюзу. Правовими інструментами зовнішньої складової *acquis* є ухвалені ЄС із третіми країнами міжнародні документи [8, с. 104].

Не менш важливого значення набув Мадридський критерій (інституційний) який полягає в тому, що країни-кандидати мають створити належні управлінські інституції та судові органи, підсилити їх дієздатність, забезпечити їх належними кадрами. ЄС не має виконавчих органів і виконання рішень покладає на держави-члени, чия неспроможність імплементувати нормативно-правові акти ЄС, слідкувати за їх дотриманням, вживати заходи проти порушників може звести нанівець зусилля представників органів ЄС та національних урядів [9, с. 25]. Таким чином, членство в Європейському Союзі передбачає наявність стабільних, ефективних і дієвих демократичних інституцій; список таких інституцій та вимоги до них поступово оформлюються за результатами експертних досліджень, у першу чергу виконаних у рамках Програми SIGMA. До

списку обов'язкових інституцій було включено: політичні інститути (Президент, Парламент, Омбудсмен і т. ін.), які гарантують демократію і верховенство права, забезпечують права людини, стабільність і суспільний розвиток; ефективно діючі три гілки влади - законодавчу, виконавчу і судову - з чітко окресленими повноваженнями і межами компетенції; незалежну і спроможну систему судочинства; розвинуту систему виконавчих органів влади, здатну забезпечити виконання взятих державою зобов'язань у такий спосіб, щоб це було на користь її громадянам; наближені до громадян місцеві органи влади (органи місцевого самоврядування); розвинуте громадянське суспільство; незалежні засоби масової інформації та інші [10, с. 127].

Крім офіційних критеріїв, які закріплені у правових актах ЄС, існують також неофіційні критерії, дотримання яких начебто не є обов'язковим, проте аналіз складу країн-членів ЄС, свідчить про те, що відповідність держави-претендента на членство в ЄС цим критеріям "пришвидшує" процес входження до Євроспільноти.

По-перше, бажаним є аби держава-заявник була членом Ради Європи, адже це означає, що держава вже провела низку демократичних реформ. До того ж, згідно статті 3 Статуту Ради Європи, кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради, визначеної у главі I Статуту [11].

По-друге, держава-кандидат на членство в ЄС повинна бути членом СОТ, адже якщо держава відповідає цьому критерію це означає, що держава розвиває ринкову економіку та діє у відповідності до цілей, закріплених в Угоді про створення СОТ, а саме: спрямовання зусиль на підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості й значного та постійного зростання реального доходу й ефективного попиту, а також

розширення виробництва товарів та послуг і торгівлі ними з урахуванням оптимального використання світових ресурсів відповідно до цілей сталого розвитку, прагнення захистити й зберегти навколишнє середовище та поліпшити засоби для досягнення цього в такий спосіб, який є сумісним з їхніми відповідними потребами та інтересами на різних рівнях економічного розвитку [11].

По-третє, бажаним є аби держава була членом Північноатлантичного альянсу (НАТО), це пояснюється відсутністю армії ЄС та потреба у забезпеченні загальноєвропейської безпеки. Так, на Празькому саміті 2002 року глави держав та голови урядів НАТО ухвалили пакет комплексних заходів, спрямованих на посилення готовності й спроможності Альянсу виконувати весь спектр завдань, необхідних для забезпечення безпеки країн-учасниць Альянсу й безпеки і стабільності у світі в цілому [12].

По-четверте, держава не повинна мати внутрішнього конфлікту. Саме цим "латентним" критерієм можна пояснити Придністровський конфлікт — політичний і військовий конфлікт, що виник на початку 1990-х між владою Молдови та самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою, підтриманою Росією, а також збройний конфлікт між Грузією з одного боку та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії та Абхазії з іншого, захоплення Криму Росією та війну на Сході України. Військове вторгнення та втручання Російської Федерації мало місце там, де Росія бачила загрозу щодо вступу тієї або іншої країни до ЄС та втрату сфер свого впливу на цих територіях.

Висновки з даного дослідження. Виходячи з аналізу наукових праць, аналізу основних джерел права ЄС, які стосуються критеріїв членства, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день існують офіційні критерії, що закріплені у правових актах ЄС та неофіційні ("латентні") критерії, які хоча і не закріплені, проте набувають важливого значення, з огляду на країни, що набули членства.

Крім цього, аналіз географічного та політичного критеріїв набуття членства в ЄС, що сформульовані в Договорі про ЄС, дозволяє зробити висновок про певну "розмитість" та "загальність" формулювань, що породжує неоднозначну практику та неоднаковий підхід прийняття держав, які географічно не знаходяться на європейському континенті, проте мають "цивілізаційну" єдність (Кіпр та деякі інші) та держав, які хоча і географічно розташовані в Європі, проте мають суттєві недоліки щодо дотримання верховенства права та прав людини (Польща, Угорщина).

Певну невизначеність має критерій членства (*acquis* ЄС), але доцільним є виділення в ньому внутрішньої і зовнішньої складової. При цьому укладення міжнародних договорів ЄС із третіми країнами становить предмет зовнішньої складової змісту та форми *acquis*, а відносини між державами-членами становлять внутрішню складову цього поняття.

Останнім часом все більшого значення набуває Мадридський (інституційний) критерій, адже існування та активна діяльність демократичних інституцій повинна мати здатність забезпечити виконання взятих державою зобов'язань та забезпечити дотримання та безпосереднє втілення в життя цілей Європейського Союзу.

В свою чергу, так звані приховані ("латентні") критерії, яким бажано відповідати державі, що прагне якомога швидше стати членом ЄС цілком логічно відображають інтереси держав-членів ЄС "розширювати" ЄС лише за рахунок тих держав, які є демократичними, які мають розвинену ринкову економіку, які не мають внутрішніх конфліктів, а отже не несуть загрозу безпеці ЄС.

Крім цього, прихильність ЄС до держав, які є членами НАТО, на наш погляд, пояснюється тривалим співробітництвом НАТО та ЄС, а також спрямованням спільних зусиль на підвищення європейської відповідальності в питаннях оборони.

Література

1. Договір про Європейський союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text
2. Фуше М. Европейская республика: Исторические и географические контуры: Эссе / Мишель Фуше. М.: Междунар. отношения, 1999. 168 с.: ил. На рус. Яз.
3. Європейська інтеграція / пер. з нім. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 394 с.
4. Кудряченко А. І. Європейські цінності та їх вплив на розбудову країн молодій демократії / А. І. Кудряченко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Вип. 19. С. 62-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2012_19_13
5. Лавриненко В. Г. Національне і глобальне в адаптації системи саморегуляції України до системи саморегуляції Об'єднаної Європи Саморегуляція соціального організму країни: монографія / В. Г. Лавриненко; за наук. ред. В. П. Беха (голова), Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 652 с. С. 591–592. (Серія: "До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова").
6. Артёмов І.В. Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз: Навчальний посібник. Ужгород: Ліра, 2007. 384 с. (Серія "Євроінтеграція: український вимір". Вип. 7). URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/3707>
7. The Report of Davihnyon, approved by the foreign ministers of the Member States on 20 July 1970 and adopted on 27th October 1970 in Luxembourg, EC Bull 1970, 11, 13.
8. Мушак Н. ACQUIS у правовій системі Європейського Союзу // Міжнародні відносини №1(44/45)/2016. URL: <file:///C:/Users/work/Downloads/3253-11950-1-PB.pdf>

9. Оржель О. Європеїзація систем публічного адміністрування країн Центральної та Східної Європи у контексті підготовки до членства в ЄС / О. Оржель // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. Вип. 2. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2010_2_5
10. Preparing Public Administration for the European Administrative Space. SIGMA Papers N23. URL: www.sigmaxweb.org/pdf/SIGMA_SP23_98E/pdf
11. Угода про заснування Світової організації торгівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
12. Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Pragueon. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2002/p02-127e.htm>